

Людмила Возна,
кандидат економічних наук, доцент
(м. Піза, Італія)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ДОВГИХ ХВИЛЬ

У статті розглядається довга Кондратьєвська хвиля у її зв'язку з процесом формування і стирання історичної пам'яті суспільства про такі події, як війни або революції. Цей процес, у свою чергу, зумовлюється рухом і зміною поколінь й за своєю тривалістю може складати приблизно 50-70 років. Міркування, викладені у статті, базуються на розгляді «другої емпіричної правильності» М. Кондратьєва, згідно з якою підвищувальні фази великих циклів більш багаті на соціальні потрясіння (революції, війни), ніж знижувальні.

Ключові слова: довга Кондратьєвська хвиля, соціальні потрясіння, історична пам'ять, пам'ять поколінь, рух поколінь, стирання історичної пам'яті.

Хоча феномен довгих хвиль початково був виявлений і досліджений вченими-економістами, тобто в рамках економічної теорії, його головні ознаки і механізм виникнення значно виходять за межі суто економічних явищ. Одним з перших довгі хвилі в економіці дослідив видатний російський вчений Микола Кондратьєв. В 1922 році він оприлюднив перші результати своїх досліджень, згідно з якими у довгостроковій динаміці деяких економічних індикаторів спостерігається певна циклічна регулярність тривалістю приблизно 55 років. Йшлося про новий вид циклу, відмінний від класичного кон'юнктурного циклу, що складає приблизно 7-11 років і характерною особливістю якого є криза перевиробництва. Дослідження Кондратьєва охоплювало період, починаючи з епохи промислової революції, і базувалось на емпіричному аналізі головних економічних показників (індекси цін, номінальна заробітна плата, державні боргові папери, показники зовнішньоторговельного обороту, обсяги видобутку вугілля та золота, виробництво чавуну) для найбільш на той час

економічно розвинених країн – Великобританії, Німеччини, Франції та США [1].

У цілому, за підрахунками Кондратьєва, на початок 20-х років ХХ століття світовий капіталізм пережив три з половиною довгі хвилі: з 1789-1814 рр. до 1841-1843 рр. (перша хвиля), з середини ХІХ століття до 1890-1896 років (друга хвиля), з кінця ХІХ століття до 20-х років ХХ (підвищувальна фаза третьої хвилі).

У своєму дослідженні великих циклів М. Кондратьєв сформулював чотири так звані «емпіричні правильності». Згідно з першою емпіричною правильністю, напередодні підвищувальної фази великого циклу або у самому її початку відбуваються глибокі зміни усього капіталістичного господарства, важливу роль у яких відіграють значні науково-технічні винаходи та нововведення. Наприклад, у підвищувальній фазі першої довгої хвилі це було впровадження парового двигуна, поширення фабричної форми організації (промислового) виробництва та розвиток текстильної промисловості. Підвищувальна фаза другої хвилі характеризувалась будівництвом залізниць, що дозволило засвоювати нові території і збільшити продуктивність праці у сільському господарстві. Підвищувальна стадія третьої хвилі була зумовлена широким застосуванням електрики, радіо і телефону. Перспективи нового підйому Кондратьєв убачав в автомобільній галузі.

Згідно з другою емпіричною правильністю, підвищувальні фази великих циклів більш багаті на соціальні потрясіння (революції, війни), ніж знижувальні. За спостереженнями М. Кондратьєва, серед найбільш відомих історичних подій на період підвищувальної фази першого великого циклу припали зокрема французька революція 1789-1794 рр. та Наполеонівські війни; на період підвищувальної фази другого великого циклу – французька революція 1848 року, революційний рух у Німеччині 1848-1849 рр., Кримська війна 1853-1856 рр., громадянська війна у Сполучених Штатах Північної Америки (1861-1865), франко-пруська війна та ін.; на період підвищувальної хвилі третього великого циклу – російсько-японська війна (1904-1905), Перша світова війна, революційні події в Росії в 1917 р.,

перевлаштування карти Європи згідно Версальського миру (1918) та ін.

Наступною особливістю великих циклів, згідно з емпіричними дослідженнями М. Кондратьєва, є те, що періодичні кризи класичного 7-11-річного циклу, накладаючись на відповідні фази довгої хвилі, змінюють свою динаміку. Так, на підвищувальні фази великих циклів припадає більше часу на роки «процвітання» середнього циклу, тоді як у знижувальних фазах великих циклів частішають кризові роки. Іншими словами, найглибші і триваліші кризи (перевиробництва) припадають на знижувальні фази великого циклу.

Нарешті, четверта емпірична правильність полягає в тому, що знижувальні фази великих циклів характеризуються більш тривалими депресіями у сільському господарстві [1].

Кожна з перерахованих історичних правильностей отримала свій розвиток у тій чи іншій версії сучасної теорії довгих хвиль, серед яких зокрема – інноваційна теорія довгих хвиль (зпівставна з першою емпіричною правильністю), теорія соціальних (військових) циклів Дж. Голдстайна [2] (співставна насамперед з другою емпіричною правильністю М. Кондратьєва), спроби пояснити довготривалі коливання економічної активності циклами Сонячної активності (співставні з четвертою емпіричною правильністю) та ін. Отже теорія довгих хвиль переросла межі власне економічної науки, представляючи неабиякий інтерес у тому числі для істориків.

Особливо доречним й цікавим видається використання концепції довгих хвиль історичною наукою в частині дослідження нею так званої історичної суспільної пам'яті. Йдеться про пам'ять таких історичних подій, носіями якої є конкретні люди – живі свідки/учасники цих подій, тому послаблення і стирання пам'яті про відповідні події пов'язане із процесом зміни поколінь. У свою чергу, сам механізм зміни поколінь і відповідного стирання історичної пам'яті можуть розглядатись як один з варіантів відповіді на питання, чому тривалість довгої Кондратьєвської хвилі складає саме приблизно 55-60 років?

Щодо тривалості довгої Кондратьєвської хвилі, існують припущення, що вона пов'язана зі зміною поколінь трудових ресурсів, кожне з яких дорівнює приблизно 25 рокам. Наприклад, сучасний російський дослідник Євген Балацький, розглядаючи економічні структурні цикли тривалістю 14 років, звернув увагу на те, що кожна фаза К-хвилі охоплює якраз приблизно 14 років. Він припустив, що кожна фаза К-циклу являє собою специфічний цикл, в рамках якого відбуваються структурні зрушення в певному напрямку. На думку Є. Балацького, довгі хвилі та структурні цикли можуть бути тісно пов'язані з існуванням поколінь трудових ресурсів, кожне з яких дорівнює 27-28 рокам, і таким чином можна говорити про існування деяких психологічних закономірностей (протікання довгої хвилі) [3].

Ще у 2002 році автором цих рядків була висловлена думка, згідно з якою тривалість К-хвилі справді має зв'язок із зміною поколінь та психологічними чинниками, а саме – циклами пам'яті поколінь, які також є сенс охарактеризувати як інформаційні хвилі [4]. Такий висновок базувався насамперед на другій «емпіричній правильності» М. Кондратьєва, згідно з якою періоди підвищувальних хвиль великих циклів значно багатші на крупні соціальні потрясіння і перевороти в житті суспільства (війни, революції тощо), ніж періоди знижувальних хвиль. Припустимо, що в якийсь момент t у суспільному житті відбувається крупне соціально-політичне потрясіння, яке ми будемо називати t -подією. Ця подія здійснює безпосередній вплив на сучасників, визначаючи їхню подальшу, насамперед творчу, діяльність. Період активного впливу t -події охоплює в середньому трудоактивний період життя його сучасників і максимально дорівнює різниці між середньою тривалістю життя (приблизно 70-75 років) та мінімальним свідомо-активним віком населення (приблизно 15-18 років), тобто якраз приблизно 55-60 рокам.

Сучасники t -події поділяються щонайменше на дві групи. До першої групи відносяться активні учасники (свідки), генератори t -події, яких ми умовно назовемо t -поколінням. Другу групу складають відносно пасивні учасники (свідки) t -події. До першої групи відносяться люди у

найбільш трудоактивному віці (умовно від 16 до 55-60 років), у той же час як до другої – ті, чий вік розташовується у нижній (до 16) і верхній (вище 55-60) області вікової множини. Тих, хто знаходиться у нижній віковій групі, можна охарактеризувати як $(t+1)$ -покоління, а у верхній – $(t-1)$ -покоління.

Інформаційний імпульс t -події слабшає із досягненням t -поколінням зрілого віку. Покоління $(t+1)$ живе «перемогами своїх батьків» і у своїй творчій діяльності більшою мірою орієнтоване на t -подію, тобто живе швидше пам'яттю. Воно в цілому більш консервативне, не схильне до ризику й радикальним змінам. Домінування $(t+1)$ -покоління веде до соціально-економічної стагнації.

Цікаво, що змальований процес перегукується з деякими думками, що їх висловив іспанський соціолог і філософ Х. Ортега-і-Гассет у своїй відомій праці «Повстання мас». Він, зокрема, зазначав, що революція не триває довше за 15 років, тобто активного життя одного покоління [5, с. 88]. Також, на думку іспанського філософа, строк діяльності одного покоління складає біля 30 років. Але цей строк ділиться на два різних й приблизно однакових періоди: протягом першого нове покоління розповсюджує свої ідеї, схильності і смаки, які зрештою міцно закріплюються і панують протягом усього другого періоду. Тим часом покоління, яке виросло під їх пануванням, вже несе свої ідеї й уподобання, поступово насичуючи ними суспільну атмосферу. Якщо ж панують крайні погляди, й попереднє покоління по своєму складу більш революційне, то нове (покоління) буде тяжіти до зворотного, тобто до реставрації (яка, однак не означає повернення до минулого) [5, с. 88].

Одним з яскравих прикладів змального вище процесу руху поколінь і відповідної історичної пам'яті може бути II Світова війна, котра здійснила значний вплив на літературу, живопис, кінематограф наступних десятиліть. Наприклад, ще наприкінці 1980-х років вітчизняний екран ряснів фільмами про «Велику Вітчизняну». Проте вже останні роки 15-20 подібний сюжет ми споглядали переважно лише на «День перемоги» 9 травня. При цьому багато хто, особливо представники старшого покоління нарікали на те, що наш

екран був насичений сценами насилля західного виробництва, забуваючи, що фільми про війну, яка мала реальне місце, також демонстрували насилля. Однак історичні сюжети насилля несли у собі ідею його відторгнення, культивували у суспільства страх перед війною, бажання уникнути її у майбутньому. Із зникненням з історичної сцени покоління-свідка II Світової відбувалося й її «стирання» у пам'яті суспільства.

Протягом двох останніх десятиліть ми спостерігали, як у кінематографі фактичні (історичні) сюжети насилля витіснялися сюжетами насилля, які мали швидше віртуальний характер. З одного боку, віртуальні події, накопичуючись, прагнуть утілитись в реальному житті. Парадоксальним прикладом тому слугує терористичний акт у Нью-Йорку 11 вересня 2001 року, який у той же час багатьма (нашими співвітчизниками) на телевізійному екрані сприймався як уривок з чергового голлівудського фільму-бойовика. З іншого боку, зумовлені уявою, віртуальні події на відміну від фактичних, мають властивість різновекторності й таким чином несуть у собі потенціал вибуху (катастрофи). Іншими словами, із стиранням історичної пам'яті про жахіття минулої війни у суспільства втрачається страх перед війною; фраза «аби тільки не було війни» втрачає свій початковий сенс: сама війна в очах нових поколінь здатна набувати спотворено ідеалістичних форм, у зв'язку з чим збільшується загроза втягнення суспільства у нову війну.

У контексті наведеної схеми є сенс розглянути й криваві події, що розпочалися на Українському Донбасі в 2014 році і тривають досі. Корені цього трагічного феномену слід шукати не лише в Україні, а й усій повоєнній Європі. Для цього варто прослідкувати, як змінювались у процесі часового віддалення від Другої світової війни пріоритети і цінності жителів ряду країн Європи, своєрідним віддзеркеленням яких є (були) топ-політики (policy-makers). На одному (початковому) полюсі цього 60-70-річного відрізка ми спостерігаємо покоління людей, які пізнали жахіття війни і голоду, які із зброєю в руках відвойовували собі мир і свободу, мали досвід братерства та самопожертви, які пережили повоєнні злидні й у великому прагненні позбутись

цих злиднів, здобували освіту, відбудовували економіку й цінували демократичні інституції. На протилежному ж полюсі ми бачимо ціле покоління, яке не уявляє, що таке голод, неможливість отримати навіть початкову шкільну освіту і для багатьох представників якого чи не найголовнішим мірилом особистих досягнень є володіння найновішою моделлю айфону. Хоча приклад однієї країни не є доказовим, принаймні показовим є випадок Італії, де з 1948 по 1955 пост президента країни займав інтелектуал, автор численних наукових та публіцистичних праць з економіки та політики Луїджі Ейнауді, а з 1994 року по 2011 рік в якості «обличчя» італійського політикуму (очолював Раду Міністрів Італії) виступав медіамагнат Сільвіо Берлусконі. Останнього неодноразово звинувачували у порушенні законів, у тому числі у шахрайстві, у зв'язку з чим проти нього декілька разів порушувались судові справи.

Що ж стосується не політиків як особистостей, а тієї економічної політики, що ними провадиться, у змінах її напрямку також простежуються своєрідні довгострокові коливання, співставні з процесом зміни поколінь і, відповідно, довгими кондратьєвськими хвилями. В якості прикладу можемо співвіднести «Новий курс» Ф.Д. Рузвельта, що проводився в США в період між 1933 та 1940 роками, та так звану «рейганоміку», тобто комплекс заходів, що проводився адміністрацією президента Р. Рейгана протягом 1980-х років. Якщо «Новий курс», спрямований на подолання наслідків Великої депресії, передбачав заходи із запровадження централізованого планування і державного стимулювання економіки, «рейганоміка» містила заходи з децентралізації та послаблення ролі держави у функціонуванні економічного організму країни. Окрім того, що зміни в макроекономічній політиці в США протягом 1980-х років були об'єктивно викликані провалами (неефективністю) держави, не слід також виключати й фактор «зміни поколінь», тобто послаблення суспільної пам'яті про Велику депресію і тяжкі соціально-економічні наслідки, що були нею спричинені.

Наприклад, сучасний американський економіст Джон Комлос, аналізуючи витоки Великої рецесії, що розпочалась в

економіці США в грудні 2007 року й переросла у глобальну фінансову кризу 2009 року, згадує про ту роль, яку у розгортанні цієї кризи відіграло зтирання пам'яті про Велику депресію. Зокрема, він пише про те, що із зникненням пам'яті про тяжкі часи Великої депресії, фінансова стабільність (у політикумі та ділових колах) почала сприйматись як щось само собою дане: з одного боку, ті інституції, які були створені ФРС для забезпечення стабільності банківської системи, не модернізувались у відповідності до вимог часу; з іншого боку, ті інституції (регуляторні заходи), які були створені ще в епоху Великої депресії, поступово демонтувались. Таким чином, руйнація пам'яті про Велику депресію вела до руйнації (поряд з відсутністю створення альтернативних) тих інституцій, які забезпечували стійкість фінансової системи, а відтак – й до зростання ризиків розгортання нової глибокої економічної кризи [6, с. 229].

Згідно з деякими сучасними дослідженнями (див. [7]), тривалість довгих хвиль має тенденцію до скорочення: перша хвиля (1793-1847 рр.) була довшою за другу на 7 років, третя коротше за другу на 6 років, четверта коротше за третю на 5 років. Можемо припустити, що з зростанням швидкості й розмаху просторового розповсюдження інформації відбувається своєрідна інтерференція (інформаційних) хвиль, внаслідок якої «змазується» основний 55-річний цикл. Особливо це стає очевидним безпосередньо в епоху інформації, коли інтенсивні потоки віртуальної інформації «перебивають» пам'ять про t-події, що в цілому сприяє скороченню тривалості K-хвилі.

З іншого боку, якщо прийняти ідею про зв'язок між тривалістю довгої хвилі і циклом пам'яті поколінь, а останній пов'язувати з середнім строком життя (населення), тривалість довгої хвилі протягом останнього століття мала б зрости внаслідок тенденції до зростання середньої тривалості життя у (відносно) розвинених країнах. Окрім того, змальоване тут пояснення тривалості K-хвилі перегукується з запропонованою нами моделлю життєвого циклу політико-економічної системи тривалістю приблизно в 70 років [8]. Наприклад, між згадуваними вище Великою депресією (1929 – 1933 рр.) та Великою рецесією (грудень

2007 – червень 2009 р.) минуло приблизно 74 роки. Але це є період, що, згідно з нашими попередніми дослідженнями, відповідає життєвому циклу політико-економічної системи. Оскільки ж початкове згортання інституцій, що зрештою спонукало порушення стійкості глобальної фінансової системи в 2007 році, припало на 1980-і роки, доцільно поставити питання про характер зв'язку, який існує між 55 річною К-хвилею та 70-річним циклом політико-економічної системи. Хоча відповісти на це питання ще зарано, в цілому вже на існуючому етапі досліджень слід зробити висновок-засторогу: оскільки вони пов'язані з історичною пам'яттю, носіями якої є певні покоління людей, такі масштабні і руйнівні події в житті суспільства, як війни, революції або глибокі економічні кризи здатні повторюватись з періодичністю, що складає приблизно 50-70 років.

Список використаних джерел та літератури

1. *Кондратьев Н. Д.* Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.
2. *Goldstein J. S.* Long Cycles: Prosperity and War in the Modern Age / Joshua S. Goldstein. – New Haven: Yale University Press, 1988. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.joshuagoldstein.com/jgcycle.htm>
3. *Балацкий Е.* Циклические закономерности структурного развития экономики / Евгений Балацкий // Российский экономический журнал. – 1993. – №7. – С.60.
4. *Возная Л.* О природе продолжительности К-волны / Научное наследие Н.Д. Кондратьева в контексте развития российской и мировой социально-экономической мысли: Материалы к Международному научному симпозиуму, посвященному 110-летию со дня рождения Н.Д. Кондратьева. – М.: МФК, 2002. – С. 215-217.
5. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет. – Сб.: Пер. с исп., ООО «Издательство АСТ», 2003. – 509 с.
6. *Komlos J.* What Every Economics Student Needs to Know and Doesn't Get in the Usual Principles Text / John Komlos. – London and New York, published 2015 by Routledge. – 257 p.
7. *Щербак В.* Затратно-новационная концепция «длинной волны» / В. Щербак // Экономика Украины. – 1998. – № 2. – С. 53-59. Щербак В. Затратно-новационная концепция «длинной

волны» / В. Щербак // Экономика Украины. – 1998. – No 2. – С. 53-59.

8. Венгерська В.О. До проблеми тривалості циклу життєдіяльності політико- економічної системи / В.О. Венгерська, Л.Ю. Возна // Наукові записки НаУКМА: Політичні науки. – 2004. – Том 31. – С. 9-14.

L. Vozna

HISTORICAL MEMORY IN THE CONTEXT OF THE LONG WAVE THEORY

The article regards a long Kondratieff wave and its connection with the process of the forming and fading of historical society memory about such events as wars or revolutions. In its turn, this process *is caused by the movement and change of generations and can last near 50-70 years. The views expressed in the article are based on the consideration of the N. Kondratieff's «second empirical correctness», according to which the raising phases of large cycles are richer with social upheavals (revolutions, wars) than the lowering ones.*

Suppose that in a society a major social and political upheaval happens at given time t , and this upheaval we call as the t -event. The t -event has a direct impact on its contemporaries defining their future, first of all their creative activity. The period of the active impact of the t -event approximately covers the labor active phase of the t -event contemporaries' life and is equal to the difference between average life expectancy (approximately 70-75 years old) and the minimum-conscious active age of population (approximately 15-18 years old). So, this period is equal to about 55-60 years, that is just the period that characterizes a long Kondratieff wave.

The contemporaries of the t -event comprise at least two groups. The first group consists of active participants (witnesses) and generators of the t -event. We can call this group a t -generation for convenience. The second group consists of comparatively passive participants (witnesses) of the t -event. The representatives of the first group have the most labour active age (from 16 till 50-60 years old). At the same time the representatives of the second group are located in the lowest (under 16 years old) and the highest (over 55-60 years old) sectors of the age distribution diagram. Who belongs to the lowest sector of the age distribution diagram, can be characterized as a $(t+1)$ -generation. The representatives of the highest sector of this diagram form a $(t-1)$ -generation.

The historical memory about the t -event is weakening as a t -generation is becoming more mature and a $(t-1)$ -generation is leaving the historical scene. The striking example of the described process is the Second World War. With erasure of historical memory about the horrors of the

World War II the society loses the fear of war. Moreover, a new generation begins to regard a war itself in the light of idealism; therefore the threat of the involvement of a society in a new war increases.

Key words: long Kondratieff wave, social upheaval, historical memory, memory of generations, change of generations, erasure of historical memory.

L. Vozna

PAMIĘĆ HISTORYCZNA W KONTEKŚCIE TEORII FAL DŁUGICH

W artykule jest przedstawiona długa chwila Kondratiewa i jej związek z procesem powstawania i usuwania historycznej pamięci społeczności o takich wydarzeniach, jak wojny albo rewolucji. Ten proces, z kolei, jest spowodowany ruchem i zmianą pokoleń, może trwać około 50-70-lat. Poglądy, przedstawione w artykule są oparte na rozważaniu „drugiej empirycznej dokładności» M. Kondratiewa, zgodnie z którą faza podnoszenia dużych cykli bogactwa na niepokoje społeczne (rewolucji, wojny) przeciw fazy niższej.

Słowa kluczowe: długa chwila Kondratiewa, niepokoje społeczne, pamięć historyczna, pamięć pokoleń, ruch pokoleń, usuwanie pamięci historycznej.